

A JOGI FIKCIÓK IRÁNTI BIZALOM HAGYOMÁNYA ÉS HANYATLÁSA A MAGYAR ESZMETÖRTÉNETBEN*

MESTER BÉLA**

A magyar politikai eszmetörténetben igen régóta szinte közhellyé, és immár a magyar politikai közösség önképének részévé vált a különösen a dualizmus és az interbellum idején elterjedt, a maguk korában evidenciának számító közjogi fikciók pusztán formális voltának, ürességének az előtérbe állítása. Az ugyanazon uralkodó természetes személyében és testében egyszerre jelen lévő császári és királyi lények pontos megkülönböztetése, a főváros középpontjában elhelyezett *lakatlan* királyi rezidencia vagy később a király nélküli királyság sokat emlegetett, más országok lakóinak egyre nehezebben elmagyarázható jelensége, és mindezeknek a korabeli politikai élet és a politikai nemzet identitásának a középpontjába helyezése valóban szemet szűrő, bírálatra és magyarázatra egyaránt méltó sajátosságok. A bírálatokból azonban, függetlenül a kritikákat megfogalmazók egymástól eltérő, gyakran homlokegyenest ellenkező világlátásától, két közös, többnyire szándékolatlan szemléleti vonás bontakozik ki, amelyeket azután már az említett korok konkrét történelmi körülményeitől függetlenül visznek át ritkábban a múltra, gyakrabban a jelenre, mindkét esetben a társadalmi cselekvés és a politikai közösség működésére vonatkozó általános szabályok megfogalmazásának az igényével.

A két, egymással összefüggő szemléleti vonás egyike a történelem kisebb és nagyobb cselekvő alanyainak megítélésére vonatkozik. A bírálatok szerint az említett közjogi fikciók keretei között való gondolkodáson alapuló döntéshozatal egyfajta *naivitáson*, az említett fikciók iránti, később alaptalannak bizonyuló *bizalmon* alapult, amelynek megalapozatlanságát azonban a korabeli információk alapján is be lehetett volna látni; így a történelmi kudarcok oka végső soron a fiktív konstrukciókban való indokolatlan *bizalom*, egyfajta *valóságidegenség*. Az ebből a bírálati sémából kirajzolódó, a szükségszerűen sikertelen történelmi döntéseket leíró értelmezés nem csupán a politikai közösség hatalmat birtokló vezetőinek a felelősségét érinti, hanem a mindenkorri vesztesek, áldozatok tetteinek megítélését is. Minden esetben végiggondolat-

* Írásom az OTKA támogatásával, *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című kutatás keretében készült (K 104643).

** MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet; e-mail: mester.bela@btk.mta.hu.

lanul, gyakran azonban egészen méltatlan módon azt vetik a szemükre, hogy a vesztés oldalra kerülésüknek, illetve áldozati szerepüknek egyik oka éppen a jogi formák tisztelete, amelyet egészen a jogi fikciók iránti érzék kifejtésének az irányába, az irántuk érzett indokolatlan *bizalom* hagyományának megalapozásává és továbbadásává fejlesztenek.

Itt már átbillen az érvelés a legkirívóbb magyar közjogi fikcióknak alapvető jelentőséget tulajdonító államférfiak tetteinek a megítélésétől általában *minden* formális, jogi kategóriákban kifejeződő közéleti gondolkodás elmarasztalása, mint olyan felé, amely az üres *forma* mögött nem képes meglátni a valahol rejtőző nem formális *lényeg*et. A társadalmi változásoknak, a történelemnek e feltételezett rejtőzködő lényege igen különböző lehet az osztályharctól vagy éppen a fajok harcától kezdve a fajelmélettől és osztályszempontoktól mentes gazdaságtörténeti leíráson keresztül a társadalomfejlődés szociológiai leírásáig, mely összpontosulhat a népesedésre és az egészségügyi viszonyokra, a tárgyi kultúrában is megjelenő civilizálódásra, divatos szóval polgárosodásra, vagy a nemzeti kultúraépítés kibontakozására. Ezeknek a társadalom és a történelem lényegére vonatkozó, igen eltérő, voltaképpen az egész huszadik század eszmetörténetét felölelő megfogalmazásoknak egyetlen közös pontját lehet kitapintani: mindegyikük szemben áll valamiképpen a 19. század magyar politikai gondolkodásának dominánsan jogi, és ennek következtében erősen formalizált nyelvezetével. Ezzel a formával *szemben* igyekeznek tehát megragadni a társadalomnak valamiféle lényegét, és ennek átlátását kívánják meg az egykori politika, így a mai történelem, áttételesen, a történelmi példákon keresztül a mai közélet szereplőitől. Mind a történelemben csetlőbotló átlagszereplőnek, mind a politikai közösség sorsát meghatározó államférfinak éppen a jogilag formulázott, a napi közéletben domináns szemléleten keresztül látva, azt elvetve, meghaladva kellene a bírálók szerint meglátni a forma nélküli lényegét, elérve saját túlélését, illetve a nemzet boldogulását.

A társadalmi élet *tartalmi* jellemzőinek és közjogi, intézményes *formájának* ellentétbe állítása mindazonáltal messze nem magyar sajátosság, inkább az európai fél-periféria mintakövető országainak modernizációs problémáira adott, a térségre általánosan jellemző teoretikus válasz sajátos magyar változata. A 19. század második felében talán legkarakteresebb módon megformulázott változata ennek a gondolatkörnek a román *Junimea* mozgalom köreiben megfogalmazódott diagnózis volt a román állam és társadalom modernizációjának állapotáról; miszerint az csupán pusztá *forma*, *tartalom nélkül*.

Visszatérve ennek a kelet-közép-európai tünetegyüttesnek magyar megjelenési formáihoz, a közélet lényegének és céljának ez a főntebb említett fogalmi átalakulása az, amelynek első megnyilvánulásaival szemben érdemes itt egy kevésbé ismert korabeli megjegyzést idézni. Egyik tanulmányában Böhm

Károly az ember társadalmi lény voltáról értekezvén ezzel a fordulattal él: „a *πολιτικά*, mi helyett a barbár »sociológiát« használják”.¹ A görög betűkkel írott *politika* szó szembeállítása a szociológia terminussal a felszínen magának a kifejezésnek szól: az antik terminus ellentétét fejezi ki a félig latin, félig görög szavakból összetákolt modern szó-kimérával. Valójában azonban a magyar filozófusnak az a gondja, hogy a szociológiát a *politika helyett* kezdik el szerinte ekkoriban használni, a közéletiség klasszikus eszményének jól kidolgozott *formája* helyére valamiféle *tartalmi barbarizmust*, a közösség ügyeinek intézése helyett valamilyen új típusú társadalommérnöki tevékenységet állítva, amely művelőinek önértelmezése szerint a politikum üres *formalizmusa* mögött éppen a társadalom *lényegét* ragadja meg.

A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy hol keresendők a gyökerei a magyar eszmetörténetben a politikai gondolkodásunk hagyományában kétségtelenül nagy szerepet játszó, a közjogi fikciók iránti érzéknek. Ezt követően azt a kérdést teszem föl, hogy milyen következményei voltak eszmetörténetünkben ennek az eszménynek, és hogy ezek, a fikciók iránti indokolatlan *bizalmat* illető bírálatoknak megfelelően valóban csupán káros, a helyzetfelmérést gátló szerepűek voltak-e. Végezetül annak elemzését kísérem meg, hogy a jogi formulákhoz ragaszkodó politikai gondolkodásban a lényegét nem látó naiv korlátoltságot feltételező kritika fönnttartható-e a jelenlegi politikai közgondolkodást is uraló általános formájában.

A MAGYAR JOGI FIKCIÓK KORA ÚJKORI FORRÁSVIDÉKE

Az egykor a közös európai teoretikus hagyomány elemeiből összeállított, de mégis saját termésű, és máig ható közjogi fikciók forrásvidékét ott és abban az időben érdemes keresni, ahol és amikor folyamatosan problémává vált a főhatalom azonosítása, mibenléte és a főhatalom letéteményeseiként jelentkező személyek iránti lojalítások közötti döntés. Ez a helyzet lényegében az egész magyar kora újkort jellemezte. Nehéz túlbecsülni azt az időbeli

¹ Böhm Károly: Az erkölcsi tudat megjelenési alakjai. *Magyar Philosophiai Szemle*, 5. évf. 1886. 6. 426. Az idézett kifejezés szövegkörnyezete: „Erkölcstani elvek fejtegetése oly számos előzményeket kíván tudományokban, hogy a társadalmi tanokat (a *πολιτικά*, mi helyett a barbár »sociológiát« használják) méltán a legconcretebb tudománynak nevezik.” Böhm terjedelmes írása (401-428.) voltaképpen Eduard Harmann *Phaenomenologie des sittlichen Bewusstseins* című, akkor megjelent munkájának részletes ismertetése és alapos kritikája. Az ismertetésen keresztül azonban betekintést nyújt a recenzens saját filozófiája korai korszakának etikai nézeteibe, és mint ilyen, értékes dokumentuma a jóval későbbi értékelméleti fordulat szellemi előzményeinek az életműben.

egybeesést, amely az elméletben a politikai gondolkodás európai megújulása és a gyakorlatban a Magyarország fölötti főhatalom problematikus mivolta között fönnállt. Kézenfekvő, hogy a kettő összekapcsolása, bár semmilyen új alapvetet nem hozott létre, mégis a magyar politikai közösségre jellemző fikciókat termelt ki. A politikai identitás fenntartását és európai kommunikálhatóságának lehetőségét célul kitűzni csak valamilyen szintű és minőségű fikcióban bízva lehetett megkísérelni. Az előzmények persze már megvoltak Mohács előtt is, legalábbis arra, hogy az *ország* mint politikai közösség a Szentkorona *republikánus* eszméjében önálló entitásként fogalmazza meg önmagát; úgy, mint király nélkül, a királytól függetlenül is létező egységet, amelynek tagjait így, értelemszerűen, nem pusztán az köti össze, hogy közös a királyuk. Élesebben fogalmazva; *nem* csupán az ugyanazon uralkodó személyéhez való, közösen viselt alattvalói viszonyukban hasonlóak, hanem akkor is valamifajta közösséggé határozzák meg magukat, amikor éppen nincsen uralkodójuk. A Szentkorona-eszme szakrális vonatkozásainak, és a modern időkben betöltött eszmetörténeti szerepének következtében furcsán hat manapság, hogy éppen *republikánus* eszmeként említetik meg a magyar politikai hagyomány e fontos eleme; jóllehet az elgondolás megengedi azt az értelmezést, hogy a Szentkorona az *országglakosok* összessége, és az ilyen módon aktuális uralkodójától, uralkodóitól függetlenül egységként tételezett országnak van királya, nem pedig a királynak országa.

Az elgondolásban rejlő innovációt éppen az akkori politikai vonatkozású, magyar nyelvű közbeszéd terminológiájában rejlő mély feszültség jelzi. Hiszen az *ország* szó éppen az egy (szuverén) úr alá tartozó területet jelentette eredetileg;² ezt kellett átértelmezni királytól függetlenül is elgondolható politikai közösséggé oly módon, hogy az *országglakosoknak* így megfogalmazott önmeghatározását a király is elfogadja. A szó jelentése által hordozott feszültség a késő középkori, kora újkori magyar beszélők számára a mainál még előbb lehetett a 16. században megalapozott bibliafordítói hagyomány tanulsága szerint. Magyarra ugyanis a *malkut Jahve* héber, illetve az ennek megfelelő *baszileia tu theu* görög terminusokat *Isten országának* fordítják,³ míg az eredeti szó szerint *Isten királyságát* jelenti, *Isten uralma* értelmében.⁴ Az

² A szó eredete nyelvtörténeti szempontból egyértelmű: *uru-szág*, vagyis egy törzsfő, fejedelem (*úr*) alá tartozó terület. A szó képzése analóg a későbbi *királyság* terminussal. Történelmi regényekben egykori jelentését néha megpróbálják az *úrság* szóalakkal érzékeltetni a modern olvasó számára.

³ A *Vulgatában* *regnum Dei*.

⁴ Az Ószövetségben ez a vonatkozás talán még hangsúlyosabb: azt jelentik ki ismételtlen, hogy az *Úr a király*, nem pedig az a kevésbé dinamikus leírás jelenik meg, hogy az *Úrnak királysága van*.

ország szónak ez az uralmi jelentéstartalma felehetően erősebb volt a mainál még a 16. századi beszélők számára, ezért használhatták a magyar reformátorok a *királyság* szinonimájaként, miközben a világi politika nyelvében a legközelebbi, a saját *ország* egyre inkább királyával szemben értelmezte önmagát, támaszkodva a középkori hagyományokra.⁵

A Szentkorona által megtestesített, király nélkül is létező politikai közösség eszméje azonban talán még kevés lett volna a jogi fikciók iránti bizalom beépüléséhez politikai identitásunk alapszerkezetébe, ehhez kellett még a főhatalmat gyakorló személy lényegének virtuális megkettőzése az *officium* régi római közjogi, egyben morálfilozófiai eszméjének megújításával a humanista művelődési programmal összekapcsolódó reformáció gondolkodásában.⁶ Melius Péter mindjárt a *Szentírás* általa javasolt magyar szövegébe kódolja bele a világi hatalomnak való köteles engedelmesség sajátos értelmezését, így fordítva a *Római levél* sokat idézett 13. részének első versét: „Minden lelkes ember engedjen el alajai vettesec az nagyasog feiedelemsegeknek”.⁷ A szöveg hely magyarázatában külön is kitér a magyar terminus megválasztására, valójában megalkotására. Interpretációja szerint Pál apostol az ért mondja „in abstracto, hatalmassagoknak [=feiedelemsegeknek], snem adiectiue inconcreto,

⁵ Szembeötlő a terminológiai különbség a korszak más nemzeti nyelvű bibliafordításaihoz képest. A vizsgált szöveghelyek: Bölcs. 10,10; Dán. 2,44–45; Márk 4,11. Angolul legalább a *King James Version* óta a *kingdom of God* a bevett formula, Luthernál *Gottes Reich*, míg a kulturálisan erősen wittenbergi kötődésű szlovén reformációnak a Károli-bibliát hat évvel megelőző szentírásfordítása (akkori helyesírással) a *Boshje Krajlestvu* terminust választja. Utóbbi a szomszédságon kívül azért is lényeges, mert a reformációban ritkaságként a Bölcsesség Könyvét is tartalmazza, bár csak az apokrifnak tekintett írásokból összeállított függelékben. (Ez az egyetlen öszövetégi hely, ahol a kifejezés pontosan ebben a formában szerepel, Dániel könyvének adott helyén van ugyan Isten is, királyság is, de nem pontosan Isten királysága.) A szlovén bibliát lásd: *Biblia, tu ie, vse Sveti Pismu, Stariga inu Noviga Testamentu*. Slovenski, tolmazhena, skusi Iuria Dalmatina. Wittenberg, Hans Kraffes Erben, 1584.

⁶ A terminus antik értelmezésének klasszikus szövege Cicero *De officiis* című munkája, melynek első könyvét magyarul modern fordításban lásd: Cicero: A kötelességek. In. *Cicero válogatott művei*. Fordította Havas László. Európa, Budapest, 1974. 259–308. A *kötelességet és tisztiséget* egyaránt jelentő latin kifejezés kettősségén alapuló antik etikai norma már annak kialakulásakor összekapcsolódik a protestáns hivatásfogalommal. Ebből a szempontból különösen tanulságos a terminus használata Kálvin latin nyelvű műveiben.

⁷ Melius auag ihasz Peter, somogyi fiu de Horhi: *Magyar Predikatioc, kit postillanac neuezne, az prophetac es apostoloc irassabol, az regi doctorocnak, Origenes, Chrisostomus, Theophilactus, S. Ambus, S. Hieronymus, S. Agoston, es a mastani bölc Doctoroc magyarazassoc szerint*. Török Mihály, Döbrücömbe, 1563. (RMK I. 53; RMNy 194.) A mai olvasót könnyen megtévesztő cím a *Római levél* teljes fordítását takarja, kommentárokkal. Az idézet helye a lapszámozás nélküli kötetben: XIII. caput, első Praedicatio.

hatalmasoknak [=fejedelmeknek]” a világi hatalomnak azt a megtestesítőjét, akinek engedelmisséggel tartozik a hívő keresztény, „hog megvalaszd az tisztet, az fejedelemséget az személytül”.⁸ A *tiszt*, az *officium* korabeli magyar megfelelője pontosan a hivatalban lévő ember személyiségének és hatalmi helyzetének azt az érzékeny kapcsolódási pontját jelenti, amelynek mibenlétét az ókorban Cicero tárgyalja, újabb vallási értelmét pedig Kálvin fogalmazza meg.⁹ A republikánus terminus itt egyszeriben a monarchára vonatkozik, egyben belekerül a protestáns hivatásgondolat jelentésmezéjébe is. Így a főhatalom birtokosa egy sorba kerül minden más világi hatalomával; és elhívása is egy lesz csupán a lehetséges emberi elhívások közül.

Melius egyéni teológiai leleménye a főhatalom birtokosa személyén belüli megkülönböztetés ellenpontjaként az engedelmisségre kötelezett keresztény alattvaló személyét is megosztja. A „minden lelkős ember” kifejezést úgy érti, hogy a világi hatalomnak *csupán* mint lelki – és nyilván mint testi – emberek vagyunk alávetve, szellemi emberként azonban nem. Melius ötlete teológiai és filológiai szempontból is tarthatatlan, nem is ismerünk olyan magyar reformátort, aki átvette volna tőle, hiszen a szóhasználat, amire támaszkodik, egy a görögben és a *Vulgata* latinjában is megőrzött, ismert hebraizmus. Kálvin például kifejezetten óv attól, hogy a kifejezésben a *minden emberre* való utalásnál többet látva különböző spekulációkba bonyolódjunk.¹⁰ A főhatalom birtokosának és alattvalóinak a személyével kapcsolatos párhuzamos, leszűkítő értelmű pontosítások ezzel együtt is olyan hatalomfelfogást körvonalaznak mai szóhasználatunkkal kifejezve, amelynek fogalmi rendszerében nem teljes valómmal, hanem személyemnek csupán az állampolgári mivoltomat érintő részével vagyok engedelmes, mégpedig nem közvetlenül egy másik embernek, hanem annak, aki éppen a főhatalom tisztében jár el. Elmém és álmaim nem alattvalói a király privát elméjének és álmainak, sőt, a kettő közötti határ vizsgálatára és felülvizsgálatára való jogot is elvben fönntartom magamnak. Ez a komoly felforgató erőt sejtető hatalomfelfogás a gyakorlati politikában azonban hamarosan csupán az önmaga által alkotott jogi fikciókban bízhatott csupán, amelyeknek megértéséhez és értékeléséhez az országon kívül igen kifinomult hallás kellett, itthon viszont a hozzájuk való ragaszkodás az önfeladás egyetlen alternatívájának bizonyult. A Gergely-naptár protestáns rendek általi országgyűlési megszavazása hazai indoklásának megértésé-

⁸ Ugyanott.

⁹ Az akkor már régebb óta ilyen értelemben használatos kifejezés rögzített terminussá válását Szenci Molnár Albert szótárában és *Institutio*-fordításának szövegében érhetjük tetten.

¹⁰ Kálvin János: *A római levél magyarázata*. Fordította Rábold Gusztáv. Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadója, Budapest, 1992.

hez, miszerint ez nem a pápa rendelkezésének követése a katolikus uralkodó akaratóból, hanem csupán a világi hatalom vallásilag semleges, pusztán technikai intézkedésének elfogadása, amelyben a király katolikus hitének semmilyen szerepe nincs, valószínűleg már akkor hungarológiai tanulmányok szükségeltettek. A körmönfontnak tűnő magyarázat feladása viszont a nyílt erőszaknak való ellenállás nélküli behódolás elfogadhatatlan beismerése lett volna.

A jogi fikcióban való *bizodalom* kora újkori magyar elkerülhetetlenségének, úgy tűnik, ellentmondanak Bocskainak azóta is sokszor, sokak és sokféle véleményt képviselők által idézett szavai: „sem az dialectikához, sem az rethorikához nem tudunk, az dolgot ő magát nézzük, csak az mi nemzetünk javát és magunk megmaradását concernálja”. Éppen a szöveg gyakori idézése, máig tartó hatásossága kell, hogy gyanakvóvá tegyen bennünket, legalábbis az iránt, hogy a második, a retorikához való hozzáértést tagadó kijelentést szó szerint vegyük.

Lássuk előbb e szinte szállóigévé vált idézet egyik jellegzetes 20. századi felhasználását. A már korábban nyilvánosságra került, eredetileg azonban magáncélú szövegben, Bibó Istvánnak peregrinációja idején hazáért, Bocskait idéző levelében monográfusa, Kovács Gábor látja meg a későbbi formátumos politikai gondolkodó spekuláció-ellenességének mély gyökereit. A posztgraduális tanulmányait Bécsben és Genfben folytató fiatal gondolkodó így ír szellemi tapasztalatairól a szegedi diáktársnak, Erdei Ferencnek:

Ami magamat illeti, azt hiszem agyajárásom alapján egyféle maradt, csak éppen realistaságom (és inkább nemforradalmiságom) szigorú megtartásával az abszolút Értékek nagy igénylésébe jutottam, ami nem is éppen ellentétes, sőt nagyon természetes. Most is az jó Bocskay [sic!] fejedelem szavával élve „az dialectikához és retorikához nem tudunk, (sajnos, mi tudunk) az dolgot ő magát nézzük”, de az nézésből nem következik az dolgoknak megtartása és megmaradása. Igazában inkább a gondolkodás módjára nézve békétlenkedem, mint a cselekvésére. Kissé meghasonultam azzal a zsidósos agyajárással, amely az igazság útjait a módszerben, az ellentmondástalanul egységes rendszerben és a logikus formulákban látja. Európai betegség ez nagyon. Szép és érdekes példája itt ennek Kelsen, akinek itt buzgó szemináriumi hallgatója vagyok. Nagyon közvetlen és zseniálisan okos ember, de nekem Horváth valahogy igazabb.¹¹

¹¹ Bibó István levele Erdei Ferenchez 1935. február 7-én, Genfből. Lásd: H. Soós Mária (szerk.): Címzett vagy feladó Erdei Ferenc. Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944. Magvető, Budapest, 1991. 30. A levelet Bibó István spekulációellenességének korai példajaként idézi Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgálta-*

Bibó István szavaiban a pályakezdő gondolkodó szellemi útkeresése kapcsolódik össze az európai intellektuális válságból való kilábalás, egyszersmind a német kultúrájánál messzebb látó nemzetközi kitekintés igényével, valamint némi nosztalgiával a Horváth Barna professzor előadásainak emlékével jelképezett otthoni szellemi környezet iránt. A levél rendkívül informatív a pályakezdő Bibó dilemmáit tekintve, és mint ilyen, inkább a két világháború között induló nemzedékek gondolkodására jellemző, nem annyira a példaként idézett kora újkori államférfiéra. Beleilleszkedik abba az írásom elején fölvezetett sorba, amelynek képviselői a magyar történelemnek a formákhoz, elvekhez ragaszkodó szereplőit naivitásban marasztalják el, és helyettük a formákon túllátó, a lényegre így megragadó hősöket állítják példaként. Ez az a gondolatkör, amelyet Bibó érettebb fejje a túlfeszült lényeglátók és hamis realitások szerep-párjának bevezetésével kísérel meg majd meghaladni. Figyelemre méltó, hogy Bibó a levélben tisztán metodológiai szempontból citálja Bocskait, a nevezetes szöveg politikai felhasználásában lehangsúlyosabb részt, a nemzet javát és a megmaradást mindenek elé helyező kitétel egyáltalán nem is idézi.

Térjünk vissza a kora újkori szöveg eredeti kontextusához, és vizsgáljuk meg, tényleg benne van-e a 20. századból visszavetített spekuláció-ellenesség. Az idézet teljes szövegkörnyezetével együtt így szól:

Ám meglátják ő fölségek, ha hozzánk kegyelmeddel együtt ezen dolog felől akarnak valakit fírasztani, avagy nem, de ezt bizonyosan ott fönn is eleikben adhatja ő fölségeknek, hogy mihozzánk valami bőbeszédű persuasort csak heában fírasztanak, miért hogy sem az dialectikához, sem az rethorikához nem tudunk, az dolgot ő magát nézzük, csak az mi nemzetünk javát és magunk megmaradását concernálja azonkívül az szók és persuasiosok minállunk semmit sem fognak.¹²

A levélben Bocskai a bécsi béketárgyalások során kívánatos magatartást és az ott képviselendő álláspontot körvonalazza a magyar fél képviselője számára. Aki ezt a tárgyalási stratégiát így formába tudta önteni, arról sok minden állítható, csak az nem, hogy *éppen a retorikához* ne értett volna. A megszólalás közvetlen célja jól elhelyezhető akár az érveléstechnika mai fogalomrendszerében is. Arról van szó: el kell kerülni, hogy a vitapartner

tások társadalmáig. Bibó István a politikai gondolkodó. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. (*Eszmetörténeti könyvtár*, 3) 88. o. 48. lj.

¹² Bocskai István levele Kassáról Illésházy Istvánnak, Bécsbe, 1606. február 6-án. Közreadja Szilágyi István: Bocskay [sic!] István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Első közlemény, XLIV. levél. *Történelmi tár*, 1. évf. 1878/1, 69–73. o. Az idézet helye: 70. o.

értelmezési keretén belül folyják le a diskurzus. Ennek legjobb módja, hogy azt a tárgyhoz nem tartozó spekulatív csúrés-csavarásnak láttatjuk. A *persuasor*, a hivatásos *rábeszélő* *persuasiv*ainak elutasítása a retorika elméletének mai nyelvén annyit tesz, hogy nem engedjük a vitatémát *átkeretezni* a másik fél szempontjai alapján, hanem ragaszkodunk a magunkéhoz oly módon, hogy *nem ismerjük el a másik keretezés létjogosultságát*. Ha ezt elértük, a magunk értelmezési kerete már érték-semlegesnek fog tűnni; hiszen nem arra akarjuk rávenni vitapartnerünket, hogy fogadja el saját interpretációkat a helyzetről, hiszen mi csupán „a dolgot magát nézzük”, a másik az, aki mindenféle bonyolult spekulációval akar előállni. Ennyit a retorikában való tudatlanság ravaszul megfogalmazott, éppenséggel ügyes retorikai fogásként alkalmazott deklarációjáról és annak céljáról.

Ugyanakkor Bocskai az első állítást, a dialektikában való tudatlansága deklarációját is könnyen megethette akkor, amikor a helyzet finom dialektikai elemzését a maguk életidegen jogi fikcióira támaszkodva már több mint egy éve elvégezték a magyar politikai közösség erre specializálódott szakértői, a hajdúkapitányok és tábori lelkészeik, még a nagykereki csata előtt, az 1604. október 14-ére virradó éjszakán. Nem véletlen, hogy éppen ők: az állandósult hadiállapotban gyakran adódnak olyan helyzetek, amikor a főhatalomra fel esküdött hivatásos katona nem tehet úgy, mint a kényszerből háromfelé adózó, ám közben minden adószedőt a rablókkal egy sorban az Úr büntetésének, nem pedig valamely legitim világi hatalom lojalitására méltó képviselőjének tekintő polgári lakosság. A katona ezzel szemben kénytelen elvágólagosan dönteni a főhatalmat *szerinte* megtestesítő személyről, és arról, hogy az illető parancsai meddig és milyen körülmények között teljesítendőek. Hiszen nem egész mívoltunkban vagyunk a világi hatalom alá vetve, és annak gyakorlója sem teljes személyében uralkodik rajtunk, ahogyan Melius magyarázta; és néha éppen a zsarnoknak ellenálló alsóbb hatóságot megtestesítő személynek, avagy az Úr által, szolgálai közül támasztott szabadítónak vagyunk kötelesek engedelmeskedni Kálvin alapján.¹³ Annak eldöntéséhez pedig, hogy ki a zsarnok és mi a jogos lázadás, elegendő a mindenkiben még a bűneset utáni megromlott természetében is megmaradó emberi értelem. A magyar kora újkor viszonyaihoz sikerrel adaptált kálvini ellenállási jog és politikai antropológia

¹³ Az Úr szolgáljaként fellépő *szabadítók* és a *nép által szerezett felsőbbségek* szerepköre a zsarnokkal szembeni ellenállásban már Kálvinnál is összemosisodik némileg. A zsarnokkal szembeni ellenállás élére álló *nép által szerzett felsőbbség* – például városi tanács, tartományi gyűlés, vagy akár a király által össze sem hívott országgyűlés egyetlen békétlen követe – iránti keresztyén engedelmeség gondolatát csak a Kálvint követő franciaországi hugenotta nemzedék *monarchomachiánusai* dolgozták ki ilyen éles formában, ám egyértelműen a Kálvin fő művében foglaltakat továbbgondolva.

mellett ott volt még az ország mint szétdarabolva is elméletileg közjogi egységként létező entitás eszméje. Mindezek alapján sikerülhetett egy éjszaka alatt kidolgozni azt a közös hajdúkapitányi álláspontot, miszerint a király, illetve képviselői előtt letett katonai hűségeskü nem érvényes tovább, mert a főhatalom iránti engedelmesség szembekerült az Isten iránti engedelmességgel. Ugyanakkor az ószövetségi bírák magyar változataként vagy „az nép közül rendeltetett fő-fő előljárók”¹⁴ egyikeként Bocskai személyében felbukkan olyan legitim felsőbbség, aki az ország érdekében lép föl. A választás a hajdúkapitány keresztyén lelkiismeretére van bízva, hiszen az ő természete sincs annyira megromolva, hogy a politikai kérdésekben való ítélőképességét is elveszítette volna. Egyet nem tehet: nem térhet ki a döntés elől, mert tudnia kell, hogy másnap reggel ki ellen és ki mellett vonuljon csatába, hiszen identitásával, katonai becsületével és szakmai jó hírével, így hosszabb távú érdekeivel nem fér össze a formális árulás. Legalább saját magát és kapitánytársait meg kell győznie arról, hogy lelkiismerete alapján, jogosan cselekszik. Ami alapján dönt, az mind csupa ködös fikció, mesterséges konstrukció, mégis működik, az adott esetben az azonnali zsoldfizetésnél is hatékonyabban.

A MODERN MAGYAR POLITIKAI KÖZÖSSÉG GENEZISE ÉS A JOGI FIKCIÓK IRÁNTI BIZALOM

Az állampolgár sajátos katonai minősége békeidőben és polgárosultabb állapotok között is olyan határhelyzet, amelyben a sajátos függelmi viszonyok között mindig időről időre kiütközik a főhatalom mibenlétének a tisztázatlansága. A katonai hűségeskü problémáinak vizsgálatára szinte rá is kényszerül az eszmetörténész az állampolgárság modern, bürokratikus szabályrendszerét megelőző korszakokban, amelyekben gyakran a katonai jogállapot szolgálhat a későbbi állampolgári viszonyok előképeként. Katonaként bármikor egyszerű választ kell tudnom adni arra a kérdésre, hogy *kinek és minek a katonája vagyok*, mégpedig unalmas közjogi fogalmakra visszavezethető, ám adott esetben éppen ezért bonyodalmas fikciókra kifutó megfogalmazásokban, míg állampolgári lojalitásomat, sőt, állampolgárságomat civilként igen sok esetben sokáig homályban hagyhatom, minél régebbi időszakról van szó, annál inkább. Tekintsünk vissza az írásom elején említett példákra, amelyeknek egy csoportja valamely birodalmon belül valaminő szuverén királyság életét imitáló politikai elit jogos kritikája volt, és többek között a főhatalom olyan leírása következett belőle, amelyben az uralkodó természetes testén

¹⁴ Kálvin: *Nagy Institutio*, IV. könyv, XX. fejezet, 31. rész, Szenci Molnár Albert fordítása szerint.

misztikus módon, többé-kevésbé csak a magyarok számára láthatóak az egymástól élesen elváló császári, illetve királyi vonások. Miközben nem gondoljuk kevésbé komikusnak a jogi fikcióban való *bizalom* ódivatú ceremóniákban megtestesülő egykori külsőségeit, nem szabad elfelednünk, hogy e fikciók valóságának tagadása az ezeken alapuló politikai közösség identitásának feladását jelentette, míg elfogadásuk a politikai közösség fenntartásának egyetlen esélyeként tűnt föl a korabeli közéleti emberek előtt. A *katona* előtt azonban az azonos uralkodói testben létező, ám eltérő császári és királyi lényeg jogi fikciókon alapuló misztikus különbsége annak a lehetőségeként jelenik meg, hogy a két jogi fikció végső esetben akár hadat is viselhet egymás ellen. Ilyenkor nem az uralkodó természetes testét sérti föl a háború, mindazonáltal ténylegesen lőnek benne, és jó, ha már a lövés pillanata *előtt* tudja a katona, hogy melyik jogi fikcióban bízhat, melyikre esküdött föl tulajdonképpen.

Helyzetüket még a negyvennyolcas forradalmi hangulatot megelőző béke idejének viszonyait leíró, ám már közvetlenül Világos után lejegyzett emlékirat jellemző katonai életképével lehet érzékletesen bemutatni.¹⁵ A Magyarországon sorozott, nagy többségében magyarországi tisztek által vezényelt, ám Kelet-Galíciában, Lembergben állomásozó gránátos ezredben az ezredtulajdonos születésnapjára szervezett hagyományos, kerti mulatsággal és pucsfogyasztással együtt járó ünnepségen a tiszti kar többsége ellentétbe kerül az Ausztriából hozzájuk vezényelt néhány tisztársával. A jelszó: nem tűrjük már sokáig a sváb tiszteket a magyar ezredekben. A jelző tartalmának tisztázása után – akkor és ott Magyarországon kívülről jött németajkú személyt érettek rajta – mindjárt a közjogi fikciók talaján találja magát az italozó tisztikar. Azonnal tudni vélte mindenki, hogy egyikük a császárra, másikuk a királyra esküdött föl, közben van, aki már az alkotmányra szeretett volna. Az eset 1836 késő tavaszán történt, az indulatos szóváltáson kívüli következmények nélkül; még egy szimbolikus, első vérig tartó párbajról sincsen tudomásunk. Tizenkét év elteltével az egyazon fizikai testben létező császár és király hadat visel egymás ellen; a katonai eskük által bizalommal felruházott jogi fikciók életre kelnek, és lőnek értük.

¹⁵ Szontagh Gusztáv: *Emlékezések életemből*. Budapest, MTA Kézirattára, Történelm 2-r. 11. sz. kézirat, 1849–1850.

A KÖZJOGI FIKCIÓK IRÁNTI ÉRZÉK SZOMORÚ ELENYÉSZÉSE
A MAGYAR GONDOLKODÁSBAN

A jogi fikciók iráni különös érzék és *bizalom* következménye a magyar eszmetörténetben, hogy a politikai közösséget a 19. század nemzeties szóhasználatára ellenére mind a reformkorban, mind a neoabszolutizmus és a dualizmus korában intézmények rendszereként fogták föl, gyakran igen élesen bírálva minden olyan elgondolást, amelyben a történelem alanya valamilyen szubsztanciaként felfogott, a polgárosodás és az individuális szabadság intézményeitől elvonatkoztatott népiség. A pozitív teljesítményeket többé-kevésbé ismerjük, de érdemes azt is áttekinteni, hogy mitől vált ezáltal jórészt mentessé politikai gondolkodásunk hagyománya szomszédságunkhoz képest. Mindenekelőtt a messianizmustól és a hegeli történetfilozófia *szláv világot* helyzetbe hozó továbbgondolásának magyar változatától, helyette inkább az egyéni szabadság és az állam viszonyát állítva az előtérbe.¹⁶

A 20. század gondolkodásán furcsa ellentét húzódik végig: minél inkább meglenne a lehetősége annak, hogy a formális struktúrákban fikció nélkül formázza meg magát a politikai közösség, annál inkább ragaszkodik a funkcióvesztett formákhoz, ennek kritikájaként pedig minden formának az eddig elfedett tartalom nevében való leleplezése jelenik meg. A mindig is meglévő nemzetkarakterológiai gondolkodás egyeduralgódóvá válása révén szinte mindent eszmét bepótolunk, ami a magyar 19. századból még szerencsésen kimaradt. Csak a rendszerváltás utáni elég hosszú időszak emberjogi és közjogi dominanciájú nyelvezete nyújtott reményt arra, hogy visszatalálunk a magyar politikai közösség önmeghatározásának hagyományához, jogi formulákkal, de immár fikciók nélkül.

Azóta viszont egyre inkább alkalmunk van megtapasztalni, hogy mit tesz az, ha a jogi formalitások republikánus öltözete lehull a nemzet testéről.

¹⁶ Érdemes e tekintetben összevetni például a 19. századi Hegel-recepció két szomszédos kultúrában felnőtt, formátumos alakjának, Erdélyi Jánosnak és Ludovít Štúrnek az eszméit a nemzeti műveltségről. Erdélyi nem szorul bemutatásra a filozófia iránt érdeklődő magyar olvasó előtt, Štúrtól e szempontból magyarul lásd: Ludovít Štúr: *A szlávok és a jövő világa*. In: Ludovít Štúr: *A szlávok és a jövő világa: Válogatott írások*. Kalligram, Pozsony. 2012. 248–414.